

**МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УА “ПОЛАЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ”**

УДК 947.6

№ дзярж. рэгістрацыі 20091310

Інв. № _____

ЗАЦВЯРДЖАЮ:

Прарэктар па навуковай рабоце

УА “ПДУ”

Д.А. Глухаў

" " _____ 2011 г.

М.П.

**СПРАВАЗДАЧА
аб навукова-даследчай рабоце**

**"Пасадская структура Полацка IX-XVIII стст.
(археалагічна-антрапалагічная характарыстыка)"
(заключная)**

дагавор з БРФФД № Г09ПЛ-004 ад 01.04.2009 г.

Навуковы кіраўнік НДР

кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Д.У. Дук

"15" сакавіка 2011 г.

г. Наваполацк

СПІС ВЫКНАЎЦАЎ

Раздзел 1, 2: кандыдат гістарычных навук,
дацэнт, загадчык кафедры айчыннай
і ўсеагульнай гісторыі УА “ПДУ”

Д.У. Дук

раздзел 3: старшы выкладчык
кафедры айчыннай
і ўсеагульнай гісторыі УА “ПДУ”

В.А. Емяльянчык

Нормакантралёр

В.Ф. Кулеш

РЭФЕРАТ

Работа ўтрымлівае 104 старонкі, скарыстана 104 архіўныя і гістарыяграфічныя крыніцы.

ПОЛАЦК, ПАСАДСКАЯ СТРУКТУРА, ВЯЛКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ, РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ, ГОРАД, САЦЫЯЛЬНАЯ СТРУКТУРА, ТАПАГРАФІЯ, КРАНІЯЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА, СМЯРОТНАСЦЬ, ПАЛЕАДЭМАГРАФІЯ, CRIBRA ORBITALIA

Прадстаўлена дынаміка развіцця пасадскай структуры Полацка ў IX–XVIII стст. паводле даных археалагічных і пісьмовых крыніц. Разгледжаны антрапалагічныя асаблівасці насельніцтва Полацка паводле матэрыялаў пахаванняў XVII–XVIII стст. Устаноўлены факт антрапалагічнага падабенства насельніцтва Полацка XVII–XVIII стст. з храналагічна блізкім сельскім насельніцтвам, які сведчыць аб генетычнай сувязі палачан праваслаўнага і каталіцкага веравызнання з карэнным насельніцтвам рэгіёна. Прааналізаваны паказчыкі смяротнасці насельніцтва Полацка XVII–XVIII стст. у параўнанні з дадзенымі аб смяротнасці гарадскога насельніцтва Беларусі, Літвы і Польшчы. Апісаны траўматычныя пашкоджанні шкілета, сляды захворванняў, у тым ліку *cribra orbitalia* – індикатар анемічнага стану, які развіваецца ў раннім дзяцінстве з прычыны захворвання жалезадэфіцытнай анеміяй.

Аб’ектам даследавання з’яўляюцца археалагічныя помнікі Полацка IX – XVIII стст.: гарадзішча, вакольні горад, Верхні і Ніжні замкі, пасады, могільнікі, манастыры. Прадмет даследавання – узнікненне, фарміраванне і развіццё пасадскай структуры Полацка ў тапаграфічным і сацыяльным аспектах, антрапалагічныя асаблівасці насельніцтва Полацка, узровень смяротнасці і агульны стан здароўя палачан.

У працы выкарыстоўваліся гістарычна-генетычны, параўнальна-гістарычны, гістарычна-сістэмны, гістарычна-тыпалагічны, рэтраспектыўны і стратыграфічны метады. Археалагічныя метады ўключаюць правядзенне раскопак, геаакустычных разведак з дапамогай геарадара GPR-system ProEx. Антрапалагічныя метады ўключаюць вымярэнне чарапоў і костак посткраніяльнага шкілету, статыстычную апрацоўку вынікаў, рэгістрацыю паталогій і індикатараў стрэсу.

У навуковы зварот ўведзены найноўшы археалагічны і антрапалагічны матэрыял, апрацаваны архіўныя крыніцы.

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	с. 5
1. Дэтэрмінацыя паняцця “пасад” і этапы тэрытарыяльнага пашырэння полацкіх пасадаў.....	с.9
2. Сацыяльная арганізацыя, склад і кіраванне пасадскага насельніцтва.....	с.18
3. Комплексная антрапалагічная характарыстыка пасадскага насельніцтва (па матэрыялах пахаванняў XVII-XVIII стст.).....	с.33
3.1 Матэрыял і метады.....	с.33
3.2 Краніялагічная характарыстыка даследаваных серый.....	с.39
3.3 Палеадэмаграфічны аналіз.....	с.45
3.4. Паталогіі і індыкатары стрэсу.....	с.51
Заклучэнне.....	с.54
Спіс выкарыстаных крыніц.....	с.56
Спіс скарачэнняў.....	с.63
Перспектывы далейшага развіцця і практычнага выкарыстання атрыманых вынікаў.....	с.64
Дадаткі.....	с.66

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г.: зб. дакл. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; склаў і падрыхт. да друку М.Ю. Гардзееў. – Мінск: Беларуская навука, 2006. – 270 с.: іл.
2. Акты Литовско-Русского государства / М. Довнар-Запольский. Вып. 1, т. 2. Довнар-Запольский, М.В. (1867 – 1934) 1390 – 1529 гг. – Б.в., б.г. – 258 с.
3. Александрович, С. Особенности развития городов Великого княжества Литовского в XVI – XVII вв. / С. Александрович // ГАЗ. – 1998. – № 13. – С. 157 – 161.
4. Алексеев, В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
5. АСД. – Вильна, 1867. – Т. 1. – 409 с.
6. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.): Монография / Т.С. Бубенько. – Витебск: Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – 276 с.: ил.
7. Бэрк, П. Народная культура Эўропы ранняга Новага часу / П. Бэрк. – Мінск: Тэхналогія, 1999. – 380 с.
8. Варонін, В. Мяшчанскае землеўладанне ў Полацкім ваяводстве ў 1-й палове XVI ст. / В. Варонін // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 58 – 63.
9. Варонін, В.А. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Полацкага ваяводства ў першай палове XVI стагоддзя: дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / В.А. Варонін. – Мінск, 2000. – 109 с.
10. Витебская старина / сост. А. Сапунов, 1885. – Т. IV: Витебск: Типо-литография Г.А. Малкина. – 394 + XII с.
11. Витебская старина / сост. А. Сапунов, 1888. – Т. V: Витебск: Типо-литография Г.А. Малкина. – 670 с. + 40 л. ил.
12. Возний, І. Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра / І. Возний, А. Федорук // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 139 – 147.
13. Гардзееў, Ю. Магдэбургская Гародня / Ю. Гардзееў. – Гародня – Wrocław: Wrocławska Drukarnia naukowa PAN im S. Kulczyńskiego Sp., 2008. – 383 с.
14. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578 – 1582) / Р. Гейденштейн. – С-Птб.: Издание археографической комиссии, 1889. – 309 с. [указатели – 27 с.].
15. Горский, А.А. Русь: От славянского Расселения до Московского царства / А.А. Горский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 392 с. – (Studia historica).

16. Дворниченко, А.Ю. Земская и государственная традиции в истории дореволюционной России / А.Ю. Дворниченко // История. Мир прошлого в современном освещении. Сборник научных статей к 75-летию профессора Э.Д. Фролова. – СПб: Изд-во С. – Петербургского университета, 2008. – С. 459 – 474.
17. Дерябин, В.Е. Биометрическая обработка антропологических данных с применением компьютерных программ В.Е. Дерябин; Московский государственный ун-т им. М.В. Ломоносова, Научно-исследовательский ин-т и Музей антропологии им. Д.Н. Анучина. – М., 2004. – Деп. в ВИНТИ. – № 34-В2004. – М., 2004. – 299 с.
18. Джаксон, Т.Н. Austr i Gordum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т.Н. Джаксон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с., рис., табл.
19. Доўнар, А. Пацвяджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гг. XVII ст.) / А. Доўнар // СРН. Т. 1. – Полацк, 2004. – С. 43 – 49.
20. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за пракладаннем траншэі цеплатрасы па вул. Гогаля ў г. Полацку (2007 г.) / Д.У. Дук // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2513.
21. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2000 г. / Д.У. Дук, С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1880.
22. Дук, Д. Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст. / Д. Дук, С. Тарасаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 163 – 168.
23. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г.: у 2 ч. // Архіў Інстытута гісторыі НАНБ. Воп. 1. №2537а. Ч. 1.
24. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.: іл.
25. Дук, Д.У. Новыя знаходкі рэнесанснай кафлі ў Полацку (да пытання аб сацыятапаграфічнай структуры Запалоцкага пасада ў першай палове XVI ст.) / Д.У. Дук, А.А. Салаўёў // Памятнікі эпохі жэлезы і сярэдневяковай Беларусі (К 60-летию О.Н. Левко) / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск: ГНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, 2007. – № 14. – С. 215 – 221.
26. Емельянчик, О.А. Возможности палеодемографической реконструкции в изучении различных хронологических групп населения с территории Беларуси // Актуальные вопросы антропологии. Вып. 2. / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 295-301.
27. Емельянчик, О.А. Население Полоцка XVII-XVIII вв. по данным антропологии (по материалам раскопок на полоцком городище) / О.А. Емельянчик, И.В. Кошкин // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. – 2009. – № 1. – С. 9–15.

28. Емяльянчык В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998 – 2008 гг. / В.А. Емяльянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20-21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 30-37
29. Емельянчик, О.А. Смертность городского населения Беларуси XVII–XVIII вв. (по материалам погребений в Полоцке и Горах Великих) // Актуальные вопросы антропологии. Вып. 5. / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2010. – С. 251-266
30. Емельянчик, О.А. Антропозоологическая характеристика населения Полоцка XVII-XVIII вв. // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2010. – № 1 (55). – С. 12–18.
31. Здановіч, Н.І. Да пытання рэканструкцыі старажытнай забудовы Полацка / Н.І. Здановіч // ГАППЗ // Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк: НПГКМЗ, 2003. – С. 131 – 137.
32. Здановіч, Н.І. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка / Н.І. Здановіч // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 125 – 140.
33. Ипатьевская летопись. (ПСРЛ. Том второй.) – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 648 с.
34. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1874. – Вып. 5. – 416 с.
35. ИЮМ. – Витебск: тип. Губ. правл., 1875. – Вып. 6. – 411 с.
36. ИЮМ. – Витебск: Типо-Литография Г.А. Малкина, 1892. – Вып. 23. – 512 [6], XXX с.
37. ИЮМ. – Б.м., б.в., б.г – Вып. 25. – 505, XLI с.
38. ИЮМ. – Витебск: Вит. Губ. Типо-Литография, 1901. – Вып. 29. – 472 с.
39. Каралёва, А.Г. Дэмаграфічная характарыстыка сялянскага насельніцтва / А.Г. Каралёва // Гісторыя сялянства Беларусі: у 3 т. / рэдкал.: М.П.Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, Беларуская навука, 1997–2002. – Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Я.К. Анішчанка [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – С. 267-276.
40. Книга полоцкого похода 1563 г. (Исследование и текст) – СПб.: Российская национальная библиотека, 2004. – 107 с.
41. Колединский, Л. Аксиомы, теоремы и софизмы в интерпретации становления Верхнего замка Витебска / Л. Колединский // *Castrum, urbis et bellum*: Зб. навук. прац. – Баранавічы: Баранав. узбуйн. друк., 2002. – С. 219 – 231.
42. Колчин, Б.А. Археологии Новгорода 50 лет / Б.А. Колчин, В.Л. Янин // Новгородский сборник (50 лет раскопок Новгорода). – М.: Наука, 1982. – С. 3 – 137.

43. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1966. – 227 с.
44. Котлярчук, А.С. Праздничная культура в городах России и Белоруссии XVII в.: официальные церемонии и крестьянская обрядность / А.С. Котлярчук. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. – 240 с.
45. Куза, А.В. Древнерусские поселения / А.В. Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. / Археология СССР. – М.: «Наука», 1985. – С. 39 – 135.
46. Любавский, М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства / М.К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1892. – 884 с.
47. Ляўданскі, А.М. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. Кн. 2. Працы археолёгічнай камісіі. Т. 2. – Мн., 1930. – С. 157 – 198.
48. Макараў, М.Дз. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. / М.Дз. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с.
49. Марзалюк, І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан): манаграфія / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 164 с.: іл.
50. Медведев, А.Ф. Водоотводные сооружения и их значение в благоустройстве Новгорода Великого / А.Ф. Медведев // Труды Новгородской археологической экспедиции // МИА. Вып. 55. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 208 – 227.
51. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 1. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1656 – 1657 гг.
52. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 10. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1721 г.
53. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 17. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1732 г.
54. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 2. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1704 г.
55. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 34. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1755 г.
56. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 36. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1758 г.
57. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 1. – Спр. 37. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1759 г.
58. НГАБ. Фонд 1823. – Воп. 2. – Спр. 3. Актавая кніга Полацкага магістрата за 1676 г.
59. НГАБ. Фонд 1878. – Воп. 1. – Спр. 2. Дэкрэт аб справе паноў Буйніцкіх з Корсакамі, 01.08.1733 г.

- 60.НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 1. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1779 год.
- 61.НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 2. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1781 год.
- 62.НГАБ. Фонд 2424. – Воп. 1. – Спр. 3. Актавая кніга Полацкага гарадавога магістрата за 1782 год.
- 63.Носов, Е.Н. Новгородское (Рюриково) городище. – М.: Наука, 1990. – 212 с., ил.
- 64.Опыт описания Могилевской губернии / Могилевский губернский статистический комитет; сост. По прогр. и под ред. А.С. Дембовецкого. Кн.2. – Могилев: Типография губернского правления, 1884. – 990 с.
- 65.Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 2002. – С. 42 – 43.
- 66.Полоцк: Ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории; Редкол.: П.Т. Петриков (отв. ред.) и др. 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Наука и техника, 1987. – 320 с.
- 67.Полоцкая ревизия 1552 г. К изданию подготовил И.И. Лаппо. – Москва: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – 237 с.
- 68.Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 1 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1977 – 228 с.
- 69.Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 2 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1978 – 220 с.
- 70.Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.: в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. – М., 1977 – 1989. – Вып. 4 / сост. А.Л. Хорошкевич. – 1982 – 217 с.
- 71.Раппопорт, П.А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X – XV вв. / П.А. Раппопорт / МИА. Вып. 105. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 248 с.
- 72.Раппопорт, П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X – XIII вв. / П.А. Раппопорт / МИА. Вып. 52. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 184 с.
- 73.Рохлин, Д.Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох – нормальные и патологически измененные) / Д.Г. Рохлин. – М.-Л.: Наука [ленингр. отделение], 1965. – 304 с.
- 74.Седов, В.В. Начало городов на Руси В.В. Седов // Древнерусское государство и славяне. – Мн.: Наука и техника, 1983. С. 53 – 54.
- 75.Тарасаў, С.В. “Белыя плямы” полацкай археалогіі і гісторыі / С.В. Тарасаў // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 79 – 91.

76. Тарасаў, С.В. Да пытання аб тапаграфіі Полацка IX – XI стст. / С.В. Тарасаў // ГАППЗ: матэрыялы III міжнар. навук. канф. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 298 – 303.
77. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мн.: Беларускавая навука, 1998. – 183 с.: іл.
78. Тимошук, Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимошук / Отв. ред. С.А. Плетнева. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
79. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 478 с.
80. Ткачев, М.А. Замки Белоруссии / М.А. Ткачев. – Минск: Полымя, 1987. – 220 [2] с.: ил.
81. Толочко, П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко / АН УССР. Ин-т археологии; Отв. ред. С.А. Высоцкий. – Киев: Наук. думка, 1989. – 256 с.
82. Улащик, Н.Н. Одежда белорусов XVI – XVIII вв. / Н.Н. Улащик // Древняя одежда народов Восточной Европы (Материалы к историко-этнограф. атласу). – М.: Наука, 1986. – С. 133 – 145.
83. Фадеев, Л.А. Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов / Л.А. Фадеев // Русский город (историко-методологический сборник). – М.: Издательство Московского университета, 1976. – С. 17 – 31.
84. Фроянов, И.Я. Города-государства Древней Руси / И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
85. Фроянов, И.Я. Киевская Русь: Главные черты социально-экономического строя / И.Я. Фроянов. – СПб: Издательство С-Петербургского университета, 1999. – 372 с.
86. Фроянов, И.Я. Рабство и данничество у восточных славян / И.Я. Фроянов. – СПб: Издательство С-Петербургского университета, 1996. – 512 с.
87. Штыхаў, Г.В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г.В. Штыхаў. Серыя “Гісторыя Бацькаўшчыны” дадатак да часопіса “Права і эканоміка” – Мн., 1999. – 76 с.
88. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мн.: Наука и техника, 1978. – 160 с., ил.
89. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мн., «Наука и техника», 1975. – 136 с., ил.
90. Штыхов, Г.В. Киев и древние города Белоруссии Г.В. Штыхов // Древнерусское государство и славяне. – Мн., 1983. С. 56 – 57.
91. Штыхов, Г.В. Принципы анализа материалов о возникновении и развитии городов Древней Руси / Г.В. Штыхов // Študijné zvesti archeologického ústavu slovenskej akademie vied. T. 25. Nitra, 1988. – С. 169 – 176.

92. Штыхов, Г.В. Прошлое города по археологическим раскопкам и летописям / Г.В. Штыхов // Полоцк: Ист. очерк / АН БССР. Ин-т истории; Редкол.: П.Т. Петриков (отв. Ред.) и др. 2-е изд., перераб и доп. – Мн.: Наука и техника, 1987. – С. 8 – 18.
93. LVIA. F. 599. – Ар. 1. – В. 3. Материалы научного и другого характера Викентия Меницкого.
94. LVIA. F. 599. – Ар. 1. – В. 43. Документы XV – XVI вв. (оригиналы и копии), относящиеся к Полоцкой земле.
95. Янкаускас, Р. К антропоэкологии средневекового города (по литовским остеологическим материалам) // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы: сб. науч. ст. / Рос. АН, Ин-т археологии РАН, Рос. Фонд фундам. исслед.; отв. ред. Т.И.Алексеева. – М., 1993. – С. 123–144.
96. Budnik, A. Urban and rural differences in mortality and causes of death in historical Poland / Budnik A., Liczbińska G. // *American Journal of Physical Anthropology*. – 2006. – № 129 (2). – P. 294–304.
97. Goodman, A.H. Indications of stress from bone and teeth / A.H. Goodman, D.L. Martin, G.J. Armelagos, G. Clark // *Paleopathology and the Origin of Agriculture*. – Orlando: Academic Press, 1984. – P. 13–49.
98. Goodman, A.H. Biocultural perspectives on stress in prehistoric, historical and contemporary population research / A.H. Goodman, R.B. Thomas, A.C. Swedlund, G.J. Armelagos // *Yearbook of Physical Anthropology*. – 1988. – № 31. – P. 169–202.
99. Hengen, O.P. Cribra orbitalia: Pathogenesis and probable etiology / O.P. Hengen // *Homo*. – 1971. – № 22. – P. 57–76.
100. Jankauskas, R. Diseases in European historical populations and their effects on individuals and society / R. Jankauskas, A. Urbanavičius // *Coll. Antropol.* – 1998. – № 22 (2). – P. 465–476
101. Piontek, J. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny* / J. Piontek. – Poznań: UAM, 1996. – 217 s.
102. Rohdewald, S. Ot veče k gorodskomu sovetu: o razvitii organov polotskich gorozhan do načala XIV veka / S. Rohdewald // *Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: Зборнік навуковых прац*. – Наваполацк: ПДУ, 2001. – С. 15 – 25.
103. Rohdewald, S. “Vom Polocker Venedig”. *Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost-und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. Bis 1914)* / S. Rohdewald. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005. – 585 p.
104. Ubelaker, D.H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D.H. Ubelaker. – Washington: Taraxacum, 1989. – 172 p.